

BÉLÁDI OLÍVIA**A kisipar és kiskereskedelem államosítása
Pesterzsébeten****Az államosítások okai és indokai**

A hazai gazdaságtörténészek egybehangzó véleménye szerint a második világháború befejezésével nem lehetett azonnal visszatérni a szabad áruforgalmú piachoz. A folyamatos ellátás biztosításához, a háborús jóvátételek teljesítéséhez elengedhetetlen volt a központosított gazdaságirányítás, a kötött gazdálkodás fenntartása. A stratégiai ágazatokat, mint a szénbányászat és az áramellátás, az állam számos nyugat-európai országban is kisajátította (ott azonban mindig a tulajdonosok teljes körű kártalanításával).¹ Emellett több szerző azt is kiemeli, hogy az állami tulajdon mindig is fontos, meghatározó szerepet játszott a magyar gazdaságban: a két világháború között az állami szektor a munkavállalók mintegy 10,5%-át foglalkoztatta.² Azaz: a háború utáni államosítások még nem tekinthetők sem kirívó, sem ésszerűtlen intézkedéseknek. A szénbányák állami kezelésbe vétele (1946. január 1-jén) például még elemi szükséglete volt az országnak, hiszen a szénre igen nagy szükség volt, és biztosítani kellett a termelés folyamatossá-

¹ HONVÁRI János: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Aula Kiadó, Budapest, 2005. 133.

² PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. k. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 76.; KAPOSZI Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Dialóg-Campus, Pécs, 2002. 337.; CSIKÓS-NAGY Béla: *A XX. század gazdaságpolitikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996. 130.

gát.³ A folyamat azonban továbbhaladt, 1946 decemberében az 5 legnagyobb hazai nehézipari üzem – és ezzel a teljes kohászat, a vas- és fémipar, a gépgyártás mintegy 50%-a – állami irányítás alá került, csakúgy, mint az összes nagyobb erőmű és távvezeték.⁴

Az állami beavatkozással kezdetben a többi párt is egyetértett, hiszen az újjáépítési erőfeszítések és az ország gazdaságának talpra állítása miatt nagy szükség volt rá. Az állami tulajdonba vétel azonban a negyvenes évek végén – a Magyar Kommunista Párt (MKP) koalíciós partnereinek likvidálásával párhuzamosan – egyre fokozódó ütemben folytatódott tovább.

A teljes körű államosítások okai közt első helyen említendő a szovjet befolyás erősödése a közép-kelet-európai térségben. Ennek szakaszai sokszor váltottak ki egy-egy újabb államosító hullámot, például az 1948. márciusi államosításhoz az azonos évi februári, csehszlovákiai fordulat szolgáltatta a külpolitikai hátteret.⁵ A magyarországi kommunisták álláspontja szerint a szovjet berendezkedés minden lényeges tekintetben mérvadó, törvényszerű példa, a „döntő kérdésekben nincs külön nemzeti út”, így a hazai gazdaság építése is kizárólag a szovjet tapasztalatok alapján történhet.⁶ Mindez azt jelentette, hogy az MKP a szovjet gyakorlat kritika nélküli átvétele mellett döntött. Mivel a kommunista ideológia alapelve volt a központosított gazdaságirányítás, az egész gazdaság átfogó ellenőrzése és irányítása, az ezt adaptáló hazai párt számára is elsőrendű feladatként jelentkezett a centralizáció, a minél szélesebb körű állami irányítás igénye.⁷

A hazai kommunista vezetők a magánkisipar és a kiskereskedelem államosítását egyaránt szükségesnek tartották, több okból is. Mindenekelőtt azért, mert a negyvenes évek végén munkaerőhiánnyal küzdő nagyiparnak szakképzett munkaerőre volt szüksége, amelyet a nagy munkaerő-tartalékkal rendelkező kisiparból kellett elvonni. Honvári János szerint még a kisipar eszközállományára is szüksége volt a tőkeakkumulációs nehézségekkel

³ KAPOSZ Zoltán: i. m. 335.

⁴ PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: i. m. 79.

⁵ Uo. 97.

⁶ Uo. 115.; HONVÁRI János: i. m. 146.

⁷ Uo. 148.

küzdő Rákosi-rezsimnek.⁸ Ezenkívül a kisipart és a kiskereskedelmet – mivel nem lehet versenyképes a nagyiparral szemben, tehát eleve elhalásra ítélt – felesleges csökevénynek tartották; ha pedig bizonyos területeken versenytárs lehetett volna, akkor éppen azért vélték felszámolandónak, nehogy a támogatandó nagyiparral konkuráljon. Álláspontjuk szerint a kisipar, a munkaerő rossz kihasználtsági foka miatt gazdaságtalanul működik, ezért nincs rá szükség,⁹ ugyanis a kommunisták a nagyobb gazdasági egységeket tekintették fejlettebbnek.¹⁰

A kommunista ideológia mindenfajta autonóm működést veszélyesnek tekintett, és törekedett arra, hogy a gazdaság minden szereplőjét bekapcsolja a tervutasításos rendszerbe, s ezzel állami ellenőrzés alá vegye. „A kommunisták hosszú távú stratégiájában nem volt helye semmiféle magánkezdeményezésnek..., olyan gazdasági tevékenységeknek, amelyek lehetővé tették az egyes embereknek autonómiájuk – legalább részleges – megőrzését. ...A kispolgárság léte önmagában is fenyegetést jelent a kollektívumot középpontba állító társadalom-átalakítási törekvések számára.”¹¹ A kommunistákban az a félelem is munkált, hogy a „kisipar napról napra szüli a kapitalizmust”.¹² A kisiparosok és kiskereskedők ellen folytatott negatív kampány, amely mesterséges szegény–gazdag ellentétet keltett, sikeresen állította a kommunisták mellé a szegényebb rétegeket, és így az emberi irigységre alapozva hatásos propaganda fogásnak bizonyult.¹³ Ugyanakkor az autonóm kisiparos vagy kiskereskedő valóban a saját hasznából élő társa-

⁸ Uo. 152.

⁹ TELLÉR Gyula: *Kisipari szövetkezetkonceptió és szövetkezetpolitika Magyarországon*. Szövetkezeti Kutatóintézet. Közlemények, 75. H. n., é. n. (Budapest, 1971.) 40.; Uo: *A magyar kisipari szövetkezetek története 1945–1962*. Szövetkezeti Kutatóintézet. Közlemények, 84. [H. n., é. n.] (Budapest, 1972.) 80–81.

¹⁰ CSATÓ Tamás: *Kereskedelem Magyarországon a terv- és piacgazdaság időszakában. (1945–1995)*. In: BUZA János–CSATÓ Tamás–GYIMESI Sándor (szerk.): *A gazdaságtörténet kihívásai. Tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára*. Budapest, 1996. 415–426. 417.

¹¹ VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest, 2001. Önálló, maszekok. 171–188. 173.

¹² Lenin szavait idézi TELLÉR Gyula: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. m. 40. és HONVÁRI János: i. m. 152.

¹³ KAPOSZI Zoltán: i. m. 337.

dalmi réteghez tartozott, s erősödése akár a társadalmi különbségek növekedéséhez is vezethetett volna a kommunisták félelmei szerint.¹⁴

Az államosító intézkedések

Az államosítások 1947 közepétől felgyorsultak. Első lépésként 1947 októberében a Nemzetgyűlés jóváhagyta a nagybankok és az érdekeltségi körükbe tartozó pénzüzetek, valamint ipari és kereskedelmi érdekeltségeik magyar tulajdonú részvényeinek államosítását. A bankokkal együtt a hozzájuk tartozó nagy- és középüzemek is állami kézbe kerültek például a Hoffher és a Láng gépgyár, az összes nagy budapesti malom, a Magyar Acélgyár, a Magyar Pamutipar. Az államosított nagybankok az összes pénzüzeti tőke 72%-át, az ipari és részvénytőke 3/5-ét tartották kézben.¹⁵ Az intézkedés hatására a gyáripari munkások 58%-a már állami üzemekben dolgozott.¹⁶

1948 februárjában a XIII. törvénycikkkel a bauxitbányák, az alumíniumtermelés és -feldolgozás államosítása történt meg. Az 1948. március 25-i államosítás (XXV. tc.) azokra az üzemekre vonatkozott, amelyek 1946. augusztus 1-je óta bármikor 100 munkásnál többet foglalkoztattak (kivéve a külföldi részvénytulajdonúakat). Ekkor 594 vállalatot, november végéig összesen 780 üzemet vettek állami kezelésbe; köztük voltak 100 fősnél kisebbek is. Ekkorra a könnyűipar döntő része is állami tulajdonba került, a foglalkoztatottak háromnegyede már állami üzemben dolgozott. Csak a kisebb üzem típusokat foglalkoztató iparágakban maradt jelentősebb tőkés szektor, például a papíriparban 46%, az élelmiszeriparban 45%. Végül az állami szektorban dolgozott a gyáripari munkások 83,5%-a.¹⁷ Míg a korábbi akciókról az MKP rendszere-

¹⁴ HONVÁRI János: i. m. 152.

¹⁵ Uo.

¹⁶ PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: i. m. 95.; KAPOSÍ Zoltán: i. m. 336.; CSERHALMI Imre: *Történelmi kulcsátvétel*. Kossuth Kiadó, 1983. 182–183.

¹⁷ PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: i. m. 99.; HONVÁRI János: i. m. 150.; CSERHALMI Imre: i. m. 183.

sen tájékoztatta a szövetséges munkáspártokat, az 1948. márciusi államosítás teljesen titkos és meglepetésszerű intézkedés volt.

Ami a kereskedelmet illeti, 1948 őszén jó néhány, addig a magánkereskedelem által is forgalmazott monopóliumcikk (só, gyufa, élesztő, dohány, tűzkő) forgalmazását állami kezelésbe vették, sőt a vidéki cukor-nagykereskedelem egy részét is államosították.¹⁸ 1948 őszén még 6912 kereskedelmi vállalat volt magánkézben, ezek 13 315 alkalmazottat foglalkoztattak, és az összforgalom 38,9%-át adták. Állami kezelésben ekkor 325 kereskedés volt, 8317 alkalmazottal és a forgalom 51,2%-ával. Ebből látható, hogy a magánkereskedelem szerepe 1948 végén igen jelentős volt, és az is, hogy főleg a kiskereskedések maradtak magánkézben.¹⁹

Az államosítási folyamat „utolsó felvonása” az 1949. december 27-i államosítás (20. sz. törvényerejű rendelet) volt. Ennek során állami kézbe vették a 10 vagy annál több alkalmazottat foglalkoztató összes magánvállalatot és az eddig megkímélt összes külföldi tulajdont.²⁰ Ezenkívül minden nyomdát, az 5 főnél többet foglalkoztató öntödéket és a napi 150 mázsa kapacitású malmokat is államosították.²¹ A gyakorlatban sokszor nem tartották be a 10 fős határt és már 3-4 emberrel dolgozó kisüzemeket is elvettek. A rendelet későbbi kiegészítése szerint ugyanis azokat a 10 főnél kisebb üzemeket is állami tulajdonba kellett venni, amelyek működése a „népgazdasági érdekekkel nem volt összeegyeztethető”. Természetesen ezt a kitélt szabadon értelmezheték.²² Az 1948-as néhány százzal szemben ekkor 4100 céget államosítottak,²³ tehát már a kisüzemek kerültek sorra. Csak a közellátást javító kisiparosok és kiskereskedők (például a cipészek, tejszarnokosok,²⁴

¹⁸ PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: i. m. 100.

¹⁹ Uo. 101.

²⁰ Uo. 103.; HONVÁRI János: i. m. 149.

²¹ CSERHALMI Zoltán: i. m. 193.

²² MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán: *A szabó túje és a cipész dikicse. Dokumentumok a kisipar és kiskereskedelem államosításának történetéből.* MOL, Budapest, 2001. 105.

²³ PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: i. m. 103.

²⁴ Levéltári kutatásomban sok tejárusítási kérelemmel találkoztam, és valóban azt tapasztaltam, hogy – eltérően az akkori általános gyakorlattól – legtöbbszörben engedélyezték a kérelmet.

a javító-szolgáltatók) tarthatták meg üzleteiket (boltocskáikat).²⁵ Ezt nemcsak Valuch Tibor értékeli „túlállamosítási folyamat”-nak, hanem egy 1986-os megjelenésű, az államosító igazgatókról szóló interjúkötet szerzője is, aki szerint itt már a „baloldali kispolgári türelmetlenség jegyei is felismerhetők voltak”.²⁶

Az 1949-es államosítás menetéről érdekes adalékokkal szolgál a rendelet tervezete és végrehajtási utasítása, amelyet Majtényi György és Szatucsek Zoltán forrásgyűjteményben közölt.²⁷ A rendeletet ezúttal is titokban készítették elő, a vállalatvezetőket pedig meglepetésszerűen rendelték ki; rajtaütéssel próbálták megelőzni a vagyonmentést, bár ez nem mindig sikerült. A kirendelt vállalatvezetőknek az volt a feladata, hogy megakadályozzák a vagyonkivonást, a szabotázszt, biztosítsák a termelés folytonosságát és a vállalat pénzügyi egyensúlyát. Részletes leltárt kellett felvenniük, kapuórséget szervezniük, egyik első feladatként pedig biztonságba kellett helyezniük a pénztár- és a raktárkulcsot. A volt tulajdonost el kellett távolítani az üzem területéről (csak személyes tárgyait vihette magával), be sem léphetett többé volt tulajdona területére (kivéve, ha az új vezető berendelte, mert információkra volt szüksége). A volt tulajdonosnak mindenben az új vezető rendelkezésére kellett állnia, az viszont nem árult el neki semmit. A volt cégtulajdonos legfeljebb 15 000 forint összegű kártérítésre és a szakmájában való elhelyezkedésre számíthatott. Be kellett szolgáltatnia az összes részvényét, a vállalat 1949. szeptember 1. előtti tartozásait nem fizették ki a szállítóknak. Munkaerőt csak indokolt esetben, „súlyos fegyelmi vétség” esetén, szakembert pedig csak az illetékes miniszter engedélyével bocsáthattak el. Beruházásokról az új vezető nem határozhatott, az árakat és a béreket nem emelhetette, ezek a döntések az illetékes minisztérium kezében voltak.²⁸

Az államosítások az ötvenes évek elején folytatódtak a színházakkal, a gyógyszerházakkal, majd 1952-ben a budapesti lakóházakkal. 1952 őszén a főváros iparos- és kereskedőtársadalma

²⁵ KAPOSI Zoltán: i. m. 336.

²⁶ VALUCH Tibor: i. m. 174., CSERHALMI Zoltán: i. m. 194.

²⁷ MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán: i. m. 119–131.

²⁸ Uo.

következett: 262 piaci árusítási engedélyt, az összes élelmiszer-kereskedői engedélyt (580), valamint 435 vendéglátóhelyi engedélyt vontak be. Október 28-án 206 magánpékséget vettek állami tulajdonba. Az akció Varga László megfogalmazása szerint „összehangolt”, „katonai pontossággal végrehajtott” „szabályos roham” volt, „mely során összességében három és fél hónap leforgása alatt 6000 árusítási engedélyt vontak be, s ezt további 1200 engedély követte. Végül a nagy tisztogatást... hét baromfi-kereskedőn kívül 647 zöldség-gyümölcs kereskedő és 202 trafikos ... vészelte át.”²⁹ A fővárosi kisiparosok soraiban végzett „tisztogatás” eredményeképpen a vas- és fémesztergályosok száma 1950 és 1952 között 131-ről 31-re, az órásoké és látszerészeké 498-ról 252-re, a cukrászoké 396-ról 3-ra, a henteseké 797-ről 14-re csökkent. A fővárosban 1951 januárjában dolgozó, összesen 27 412 iparosból 1953. február 1-jére már csak 11 396-nak volt iparengedélye. Ráadásul a megmaradó iparosok fele a négy belvárosi kerületben tevékenykedett, így különösen súlyos lehetett a helyzet Budapest külsőbb részein.

Az államosítás jellegzetességei

A kisipar és a kiskereskedelem államosításánál megfigyelhető, hogy nemcsak közvetlen állami tulajdonba vétel – Honvári János szavaival élve konfiskálás – történt, hanem az is gyakori volt, hogy a kisüzemek és boltok tulajdonosait közvetett eszközökkel ellehetetlenítették. Mégpedig azért, hogy a kisvállalkozók „önként” mondjanak le az ipar gyakorlásáról. A gazdaság akkori irányító szervei által kiadott dokumentumok és a témáról szóló későbbi szakirodalmi nyelvezet is ezt tükrözi: korlátozásról, összehangolástól, kikapcsolásról, fokozatos visszaszorításról,³⁰ elsorvasztás-

²⁹ VARGA László: Várostörténet. 1945–1956. *Budapesti Negyed*, 1998/2–3. 241–286., 251.

³⁰ „A magánszektort a lehető legjobban vissza kell szorítani. Azon a területen kell ideiglenesen működni hagyni, ahol az értékesítési nehézségek, vagy egyéb konkrét okok teszik szükségessé.” Havadi Gergő idézi Majtényi–Szatucsek forrásgyűjteményéből az 1949-es államosító rendelet végrehajtási utasítását. HAVADI Gergő: *Dokumentumok a fővárosi vendéglátók államosításáról 1949–1953.* <http://>

ról,³¹ visszafejlesztésről olvashatunk.³² Természetesen közvetlen államosítás is folyt a kisiparban és a kiskereskedelemben, például az általam személyesen vizsgált mindhárom pesterzsébeti kistulajdonostól elvették a boltját vagy műhelyét. Havadi Gergőnek a fővárosi vendéglők államosításáról szóló tanulmányából kiderül, hogy a hatalom sok esetben nagyon alaposan előkészítette az akciókat; listákat, nyilvántartásokat vezettek a megcélzott vendéglátó-ipari egységekről, amelyek államosítását szigorú forgatókönyv szerint végezték el.³³

Levéltári kutatásaim tanúsága szerint a közvetlen államosításon kívül az iparüzési jogot is nagyban korlátozták. E jog részletes szabályozása az 1922: XII. tc.-lyel történt meg. Ennek 70. és 72. §-a rendelkezett arról, hogy ha az iparos iparát az iparigazolvány kiváltását követően egy évig nem kezdi meg, illetve iparát egy évnél hosszabb ideig szünetelteti, akkor új iparigazolvány kiváltásával dolgozhat csak tovább. A törvényhely több megengedő kitéletet is tartalmazott, miszerint „méltánylást igénylő esetekben” ezt az időtartamot az iparos meghosszabbíthatja. Az iparüzési jog első korlátozásaira már 1938-ban sor került, s az első világháborús évben ideiglenesen felfüggesztették az iparendedélyek kiadását.³⁴ A háború utolsó évében hozott 7040/1945-ös, augusztusi rendelet – ha a gazdasági viszonyok ezt indokolták – az iparigazolványok kiadását az illetékes miniszterek előzetes engedélyéhez kötötte. A 33 000/1948. Ip. M. számú rendelet pedig egy, az igazolvány kiadásának szükségességét elbíráló véleményező bizottságot állított fel.³⁵ Igazi megszorítást azonban a 4352/1949-es rendelet hozott, amely az iparjogosítvány kiadását minden esetben miniszteri engedélyhez kötötte; ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy új enge-

www.archivnet.hu/hetkoznapok/dokumentumok_a_fovarosi_vendeglatok_allamositasarol_19491953.html. (Letöltés ideje: 2013. 07. 21.)

³¹ MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán: i. m. 37., 49., 100.

³² VALUCH Tibor: i. m. 173.; PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: i. m. 102.; TELLÉR Gyula: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. m. 37.

³³ HAVADI Gergő: i. m.

³⁴ GERVAI Béla: *A kisipar fejlődése, helyzete és szerepe népi demokráciánkban*. A Kisiparosok Országos Szövetsége kiadása, Budapest, 1960. 292.

³⁵ GERVAI Béla: i. m. 293–294.

délyeket csak a legritkább esetben adtak ki, vagyis megszűnt a szakma utánpótlása.³⁶

A 170/1950-es MT rendelet a már meglévő iparüzők számát korlátozta, ugyanis az 1922-es törvényben engedélyezett iparszüneteltetési, illetve megkezdési időintervallumot a korábbi 1 évről 3 hónapra csökkentette. Az elsőfokú iparhatóság a szüneteltetést egyszer, legfeljebb 3 hónapra hosszabbíthatta meg.³⁷ Erre a rendeletre és az 1922-es törvény 72. §-ára nagyon sokszor hivatkoztak az általam vizsgált iratcsoportban. A XX. kerületi Tanács Ipari Osztálya a valószínűleg felsőbb utasításra végrehajtott revíziók során igen gyakran az iparüzés túl hosszú szüneteltetése miatt vonta be az iparengedélyeket. Az engedélyek állandó felülvizsgálata és a túl hosszú szünetelés miatti bevonása mellett megvonhatták az igazolványt például árdrágítás, a közellátás veszélyeztetésének vádjával is, az 1946/8800-as MT rendeletre hivatkozva.³⁸

„Népszerű” volt a kiskereskedések és a kisműhelyek körében végrehajtott fokozott adó- és árelőnézés; olyan hibákat – például a nyitvatartási idő túllépését, az alkalmazottak túldolgoztatását, árdrágítást, a higiénia hiányát – kerestek, amelyekre hivatkozva az üzletet vagy műhelyt bezárhatták, az engedélyt bevonhatták.³⁹ Tipikusnak tekinthető „probléma” volt, hogy a nyersanyagot nem a központon keresztül, hanem a szabadpiacról szerezte be az iparos vagy a kereskedő (hiszen az előbbi forrásból nem jutott elegendő alapanyaghoz). Havadi Gergő vizsgálatai szerint ez is bőségesen elegendő indok lehetett egy-egy kocsmá vagy étterem államosításához.⁴⁰ Más esetekben például a köztisztasági szabályok megsértésére hivatkoztak.

Közvetettebb módszert jelentettek a kisipar versenyképességét csökkentő intézkedések. Nyitvatartási kedvezményt kaptak például az állami szektor boltjai, a magánvállalkozásoktól elvonták az indokolatlanul nagyra ítélt nyereséget stb.⁴¹ Egyre változtat-

³⁶ Havadi Gergő is megjegyzi, hogy a negyvenes évek végétől nem adtak ki új iparengedélyeket.

³⁷ GERVAI Béla: i. m. 294–295.

³⁸ MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán: i. m. 26.

³⁹ Uo. 48.

⁴⁰ HAVADI Gergő: i. m.

⁴¹ MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán: i. m. 25.

ták a szabályzatokat, kiterjesztették az állami monopóliumot, a kisipar nem kapott állami megrendelést, korlátozták bizonyos termékek importjogát, a közületeket pedig feljogosították arra, hogy az üzlethelyiségek bérleti jogát azonnal felmondhassák.⁴²

Súlyosabb megszorítás volt az alkalmazottak korlátozása. A 271/1950. MT számú rendelet szerint a kisiparos csak annyi munkavállalót foglalkoztathatott, amennyit 1950. október 1-jén. Ha akkor nem volt munkavállalója, később még akkor sem alkalmazhatott senkit, ha időközben munkaképtelenné vált. Hátrányos volt ez a később megözvegyült, nem szakképzett kisiparos-feleségeknek is.⁴³

Tovább nehezítette az iparosok helyzetét a hitel megvonása. A kisipar mindig is hitelre szoruló ágazat volt, sokszor hiányzott az üzlet megindításához vagy folytatásához szükséges tőke.⁴⁴ 1947 és 1953 között teljesen szüneteltették a kisipari hitelek folyósítását.⁴⁵

A különböző ár- és bérrögzítő intézkedések és haszonkulcs-szabályozások talán még ennél is érzékenyebben érintették a kistulajdonosi réteget. 1946-tól rendeletek írták elő a kisiparosnak, milyen áron számíthatja be a felhasznált nyersanyagot, a rezsit és a munkabért, rögzítették bizonyos termékek legmagasabb eladási árát. A kalkuláció korábban teljesen az iparos feladata és felelősége volt, saját képességein, ügyességén múlt ennek megfelelő elkészítése, valamint az árképzés is. Ez nagyra tartott önállóságuk fontos – bár sokszor fáradságos és időigényes⁴⁶ – eleme volt. Ezek a megkötések 1946-ban még csak árvetési irányelvekben, 1950-től azonban már kötelező, a műhelyben is kifüggesztendő árjegyzékekben öltöttek testet.⁴⁷ Mivel a forgalmi adó kulcsát folyama-

⁴² Uo. 27–28.

⁴³ GERVAI Béla: i. m. 302.

⁴⁴ SZULOVSKY János (szerk.): *A magyar kézművesipar története*. A Magyar Kereskedelmi és Iparkamara kiadása, Budapest, 2005. 295.

⁴⁵ GERVAI Béla: i. m. 252.

⁴⁶ Paládi-Kovács Attila az ipari munkásokról és a kézműiparosokról szóló monográfiájában kiemeli, hogy az iparüzés legnehezebb részét nem a fizikai munka, hanem az önálló üzletvitel, kalkulációk készítése, a piac ismerete és az adminisztráció jelentette. (PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 91.)

⁴⁷ GERVAI Béla: i. m. 237–239.

tosan emelték, az árakat viszont nem engedték emelni, a haszonkulcs folyamatosan csökkent, illetve központilag is egységesen csökkentették: 1952-ben a korábbi 5–27%-ról 3%-ra.⁴⁸ A kisiparban nagyon alacsony munkabéreket határoztak meg, amelyeket még egy, 1960-ban született könyv szerzője, Gervai Béla szerint „sem lehetett tovább tartani”: az ötvenes évek elején a magánszektorban a szakmunkások órabérét 2,62 forintban szabták meg, míg a gyáripar egyes területein már 7 forintot fizettek óránként.⁴⁹

A kisipar versenyképességét csökkentette az is, hogy a szövetkezetek és a kisipar számára azonos árszintet állapítottak meg, ami abszurd dolog, hiszen a kisipar „általában magasabb önköltséggel termel, mint a szövetkezet”.⁵⁰ Különösen akkor tűnik ez a „szemlélet tarthatatlannak”, ha figyelembe vesszük a 600 100/1951. és a 600 200/1951. MT számú rendeletet, amely előírta, hogy a kisiparosok csak *fogyasztói áron* juthattak hozzá az általuk felhasznált anyagokhoz.⁵¹ (Mivel pedig a méretgazdaságosabb termelés és jobb munkamegosztás miatt a szövetkezetben a termelékenység nagyobb, látható, milyen nagy versenyhátrányba került a magánkisipar a szövetkezeti iparral szemben.)

A kisiparosok nyersanyag-ellátását is korlátozták. Már 1948-tól a KIOSZ országos központja osztotta el az anyagokat utalványok és vásárlási könyv formájában. A kisiparos az „indokolt” anyagigénylést a KIOSZ közpényszervéhez adta le, amelyet ez véleményezve továbbított a KIOSZ országos központjához. Innen az igények összesítve a Könnyipari Minisztériumba kerültek. Az elfogadott anyagkeretet ismét a KIOSZ központja kapta meg, s szervezetein keresztül, anyagutalványok formájában eljuttatta a kisiparosokhoz. „Ez a rendszer meglehetősen bürokratikus és túlcentralizált volt” – fogalmaz eufemisztikusan Gervai Béla.⁵²

1952-ben még ezt a végeredményben helyi igénylésen alapuló rendszert is megszüntette a 2046/15/1952. MT számú határozat,

⁴⁸ Uo. 243.

⁴⁹ Uo. 245.

⁵⁰ Uo. 244.

⁵¹ Uo. 243., 302.; TELLÉR Gyula: *A magyar kisipari szövetkezetek története 1945–1962*. I. m. 92.

⁵² GERVAI Béla: i. m. 201.

és „anyagtervekre” alapozta a nyersanyagellátást.⁵³ További megszorítást jelentett a 103/1950. MT számú rendelet, amely szerint a kisiparos az anyagokból csak annyit tarthatott raktáron, amennyit egy hónap alatt fel tudott dolgozni.⁵⁴ 1954 előtt a kisiparosok nem vásárolhattak a lakossági keretből: például ha a kisipari keretből elfogyott a bútorrugó, mert a kisiparosoknak keveset utaltak ki, nem pótolhatták azt a lakossági keretből, holott ezt a magánemberek nem nagyon vásárolták, hiszen felhasználásához szakértelem kellett.⁵⁵ Ezek a megszorítások arra kényszerítették az iparosokat, hogy munkájukat hulladék vagy selejt anyagokkal végezzék el.⁵⁶

A kisipari adókulcsokat 1948 óta folyamatosan emelték. Ez Gervai Béla szerint is „hibás gazdaságpolitika... volt, és a magánkisipar kiszorítását, helyenként felszámolását szolgálta”. 1950-től az évi bruttó 50 000 forintot elérő jövedelmet már 70%-os adóteher sújtotta.⁵⁷ 1951-ben például aki havi 4000 forint jövedelmet vallott be, annak már 1863 forint adót kellett befizetnie. A 14/1953. MT számú rendelet végleg megszüntette a családtagok utáni adókedvezményt.⁵⁸ Az 1951-es 100%-os adóemelés után egyre nagyobbak lettek az adóhátralékok, s behajtásuk a kisipari működés felszámolásával lett volna egyenlő. Több esettel is találkoztam, amikor a helyi tanács adóhátralék miatt vonta be az illető iparos vagy kereskedő engedélyét. Havadi Gergő kutatásai is alátámasztják, hogy az adótartozás miatti államosítás, valamint az összes, sokszor az élet folytatásához nélkülözhetetlen ingóság, köztük a legszemélyesebb tárgyak és élelmiszerek lefoglalása az egyik leggyakoribb eljárás volt a kisvendéglősök, kiskereskedők ellehetetlenítésére.⁵⁹

⁵³ Uo. 202.

⁵⁴ Uo. 200.

⁵⁵ Uo. 203.

⁵⁶ Vagy törvénytelenül, de a szabad piacról szerezzenek be árut. Lásd HAVADI Gergő: i. m.

⁵⁷ VALUCH Tibor: i. m. 174.

⁵⁸ GERVAI Béla: i. m. 214.

⁵⁹ „Amennyiben politikai okokra hivatkozva nem tudták megszüntetni vagy államosítani a vendéglátót, akkor a gazdaságossági szempontokat vették elő, mint például a leggyakrabban az adótartozást.” (HAVADI Gergő: i. m.)

Ne felejtjük ki az eszközök közül a negatív propagandát sem. Puhább, kevésbé tetten érhető módszernek tűnik a pszichológiai ráhatás, a megfélemlítés és a negatív kampány, de természetesen hatásait nem szabad lebecsülni. Az ötvenes években jellemzővé váltak az egyes kereskedők ellen szervezett bojkottkampányok, valamint az állami szektort erősen támogató propaganda.⁶⁰ Esetenként a megfélemlítés a türelmetlen és erőszakos végrehajtásig, a zaklatásig, a személyek megbélyegzéséig vagy akár az internálásig is elmehetett.⁶¹

Olyan neves történészek is, mint Ránki György, így írtak erről a társadalmi rétegről még a hatvanas években is: „Képtelenek önálló osztálypolitika alakítására, ezért uszálypolitikát folytatnak”, a „politikai reakció tartalékait képezik, hajlamosak minden erőszakpolitika támogatására”, „gátolják a termelőerők és az osztályharc fejlődését”, éppen ezért „elkerülhetetlen kellett hogy legyen a kisiparnak a nemzetgazdaságilag hasznos funkciókig terjedő visszaszorítása”.⁶²

Ez a szóhasználat jól illusztrálja Szokol Réka tanulmányának megállapításait is, amelyekből kiderül, hogy a második világháború után a „kispolgárság” fogalmát negatívan értelmezték, egyfajta ellen- és ellenségfogalomként alkalmazták. A kispolgárság retrográd, nosztalgikus, revizionista, túlságosan individualisztikus csoportként értelmeződött, amely erősen ragaszkodik a magántulajdonához, és amelyet nem fűt elegendő forradalmi hév és öntudat. Köztes, bizonytalankodó, labilis réteg, ráadásul konzervatív politikai nézeteket is vall. A kispolgár se nem munkás, se nem igazi burzsoá, de mégis az utóbbi csoportba törekszik, ahhoz hűséges, így „*meg kell vonni tőle a létjogosultságot*”.⁶³ Azaz megsemmisítendő belső ellenséggé válik, annak ellenére, hogy tulajdonának nagysága alapján nem lehetne az üldözendő rétegbe sorolni.

⁶⁰ TELLÉR Gyula: *A magyar kisipari szövetkezetek története 1945–1962*. I. m. 88., MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán: i. m. 48.

⁶¹ TELLÉR Gyula: *A magyar kisipari szövetkezetek története 1945–1962*. I. m. 88., HAVADI Gergő: i. m. Személyes zaklatásra példa Babics Gyula esete, lásd lejjebb.

⁶² RÁNKI György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. *Történelmi Szemle*, 1964/2. 423–451. 450.

⁶³ Kovács Sándor 1919-es felszólalását idézi Szokol Réka. SZOKOL Réka: *Kispolgárok. Fogalomtörténeti vázlat. Múltunk*, 2011/2. 104–128., 123.

Éppen e miatt az ellentmondás miatt a hivatalos kommunista propaganda folyamatosan hangoztatta, hogy nem akarják a kisüzemeket államosítani, nincs szükségük „a szabó tűjére vagy a cipész dikicsére”.⁶⁴ Az államosításról csak rémhíreket terjesztettek, hiszen „Rákosi elvtárs is megmondta: a kiskereskedő: dolgozó. Senki sem akarja elvenni a boltját.”⁶⁵ A propagandában és a párt belső utasításaiban mindig kettéválasztották a kereskedelem és a kisipar alsó és felső rétegét, „likvidálásra” csak a felső réteget szánták, az alsó réteget kizárólag korlátozni akarták, és azt is csak akkor, ha tevékenységét helyettesíteni tudták. Gerő Ernő 1949-es, a *Szabad Népb*en megjelent nyilatkozatát idézve: „csak annyit államosítunk, amennyit feltétlenül szükséges”, „a kormány a jövőben sem szándékozik államosítani a kisipart és kiskereskedelmet, mert ezek fontos közgazdasági feladatot töltenek be”, „az államosítandó vállalatok pontosan meg vannak határozva, és senkinek sincs joga további vállaltokat bevonni az államosításba, ...nem lehetnek egyéni akciók”. Majd megnyugtatóképpen azt is közölte: „Mi, kommunisták, nem mondunk olyasmit, amit nem szándékozunk betartani.”⁶⁶ Honvári János Friss István felszólalását idézi 1948-ból, amely szerint a márciusi államosításokkal a politikai vezetés elment addig a határig, ameddig a gazdasági élet szervezhetősége szempontjából elmehetett. Később azonban kiderült – mutat rá Honvári –, hogy ez a határ még nagyon is tágható.⁶⁷

Az ötvenes évek elejére világossá vált, hogy már nem csupán a nagypolgári, nagytőkés rétegek vagy a középegzisztenciák, hanem a kispolgárság tulajdonának kisajátítására is sor kerül. Az Államigazgatási Osztály javaslatából az is kiderül, hogy a „mágnkisipar és kiskereskedelem kiszorítása és későbbi likvidálása nem az iparvállalatok államosításához hasonlóan, hanem *egyéb eszközökkel fog megtörténni*” (Kiemelés tőlem. – B. O.).⁶⁸ Tehát a gazdaságirányítás befelé nem titkolta, hogy a kisipart és a kis-

⁶⁴ MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán: i. m. 2001. 20.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán: i. m. 142.

⁶⁷ HONVÁRI János: i. m. 149.

⁶⁸ MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán: i. m. 108.

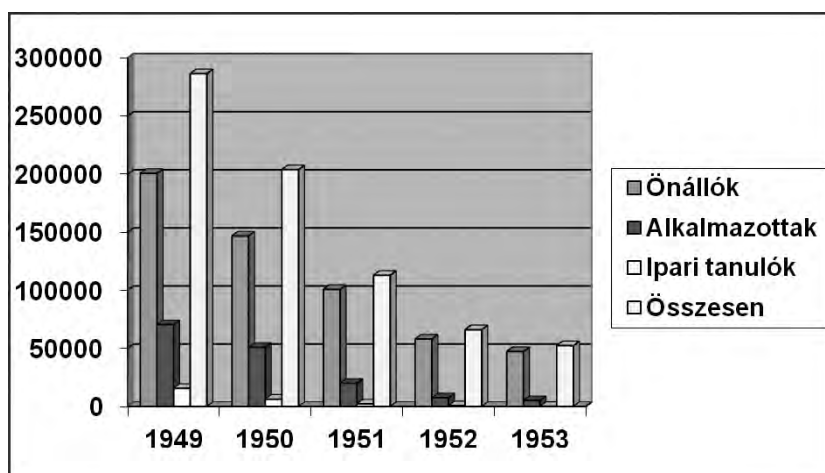
kereskedelem alsó rétegét más eszközökkel ugyan, mint a nagyipart, de el fogja lehetetleníteni.

A kisipar és a kiskereskedelem államosításának következményei

A legszembetűnőbb következmény az volt, hogy a kisiparban és a kiskereskedelemben dolgozó tulajdonosok és alkalmazottak száma drasztikusan csökkent (1. táblázat).

1. táblázat. A magánkisipar átrétegződése, 1949–1953⁶⁹

Év	Önállók	Alkalmazottak	Ipari tanulók	Együtt
1949	200 546	70 330	15 544	286 420
1950	146 666	50 887	6 205	203 758
1951	100 744	19 911	2 216	122 871
1952	57 976	7401	641	66 018
1953	47 186	5003	85	52 274

⁶⁹ A magyar magánkisipar. Statisztikai adatgyűjtemény 1938-60. Statisztikai Időszaki Közlemények, 44. KSH, 1961/6. 26-27.

A táblázatból kiolvasható, hogy a kisipari összlétszám évente átlagosan 40 000–50 000 fővel, 1949–1953 között összesen több mint 230 000 fővel csökkent. A legnagyobb létszámcsökkenés 1949 és 1950 között volt, az államosítás utolsó nagy hulláma befejeztével. Látható, hogy az alkalmazottak száma csökkent a legnagyobb mértékben. 1953. február 1-jén alkalmazottat és tanulót már csak 2048 magánkisiparos foglalkoztatott, míg 1948-ban ugyanez a szám még 68 778 volt. A szakember-utánpótlás gyakorlatilag megszűnt, 1953-ban a magánkisiparosoknál összesen 85 ipari tanuló tanult.⁷⁰

Az egy vagy több alkalmazottat tartó kisiparosok száma is drasztikusan csökkent (2. táblázat).

2. táblázat. Az egyedül dolgozó és az alkalmazottakat tartó kisiparosok aránya, 1948–1953⁷¹

	Kisiparosok száma	Alkalmazottat nem foglalkoztat (%)	Foglalkoztat (%)	Ebből			
				egyedül (%)	kettőt (%)	hármát (%)	többet (%)
1948	180 087	59,1	40,9	21,3	9,5	7,0	3,1
1951. I. félév	120 383	83,8	16,2	1,3	3,1	1,6	0,2
1952. II. félév	75 602	87,1	12,9	10,0	2,1	0,7	0,1
1953. II. félév	46 199	90,3	9,7	8,4	1,1	0,2	–

Látható, hogy 1948-ban még a kisiparosok közel 41%-a tartott alkalmazottat, míg 1953-ra ugyanez az arány 9,7%-ra esett vissza. Három alkalmazottat 1948-ban a kisiparosok 7, 1953-ban már csak 0,2%-a (azaz alig 100 kisiparos) tartott.

A kiskereskedelemre vonatkozó adat szerint 1949-ben a magánkereskedelemben dolgozók száma még 111 000 volt (ebből 79 000 önálló, 27 000 alkalmazott és 5000 tanuló). 1950-ben a

⁷⁰ GERVAI Béla: i. m. 70.

⁷¹ Uo. 138.

magánkereskedők 65 000-en voltak,⁷² 1953-ban viszont már csak 3000-en, de sem alkalmazottjuk, sem tanulójuk nem volt.⁷³

A kisipar teljesítménye látványosan csökkent: 1949-ben még a magánkisipar állította elő a nemzeti jövedelem 11,8%-át, míg 1953-ban már csak az 1,7%-át (3. táblázat).⁷⁴

3. táblázat. A magánkisipar forgalma, 1948-1953⁷⁵

Év	Szolgáltatás (1000 Ft-ban)	Árutermelés (1000 Ft-ban)	Export	Összesen (1000 Ft-ban)
1948	6 millió	5,5 millió	0	11,5 millió
1949	5 millió	3,5 millió	0	8,5 millió
1950	3,6 millió	2,2 millió	0	5,8 millió
1951	2,3 millió	1,6 millió	0	3,9 millió
1952	1,8 millió	1,1 millió	0	2,9 millió
1953	1,87 millió	330 000	0	2,2 millió

A magánkisipar összforgalma 1948 és 1953 között körülbelül 1/6-ra csökkent; a szolgáltatásoké 1/3-ra, míg az árutermelésé szinte zuhant: 1/16-ra! Összhangban volt ez a kommunista gazdaságpolitika korábban is említett célkitűzésével, miszerint a kisipart a javító-szolgáltató területeken kell a legkevésbé vissza-szorítani.

Az is látható, hogy a teljesítménycsökkenés nem volt egyenletes: a kisipar mindig a párt aktuális politikájától függően szorult vissza. 1949-ben, amikor az 1948-ban végrehajtott első államosítás után már az egész gazdasági életben érezhető volt a hatás, a magánkisipar forgalma az előző évihez viszonyítva 3 milliárd forinttal csökkent. Az 1949. december végi további államosítások hatására ismét 2,7 milliárddal, majd 1951-ben további 1,9 milliárddal esett.⁷⁶

⁷² TELLÉR Gyula: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985*. I. m. 7.

⁷³ VALUCH Tibor: i. m. 174.

⁷⁴ Uo. 175.

⁷⁵ GERVAI Béla: i. m. 197.

⁷⁶ Uo. 198.

Mivel a kisipart főleg a legjobban felszerelt felső réteg hagyta el, gépi kapacitása is megrendült: az 1948-as 39 710 elektromotorral szemben (összesen: 105 471 LE) 1953-ban már csak 5726 elektromotor működött a kisiparban 8293 LE kapacitással.⁷⁷

A létszámcsökkenés következtében 1953 februárjában 100 000 emberre már csak 559 magánkisiparos jutott, míg 1948 decemberében még 3601.⁷⁸

Fokozódott az elöregedés is: 1953-ban a magánkisiparosok több mint fele 50 éves vagy ennél idősebb volt, a 29 évesek vagy ennél fiatalabbak száma pedig összesen 881 volt.⁷⁹

Az egyes magánkisipari ágazatokban történt létszámváltozások külön is érdekesek. Ezeket mutatja a 4. táblázat.

4. táblázat. Az önálló magánkisiparosok száma egyes fontosabb szakmákban 1938-1954 között⁸⁰

Szakma	Üzemek száma					
	1938*	1948. dec.	1951. jan.	1952. febr.	1953. febr.	1954. dec.
Kovács	11 929	9740	8453	6135	4009	7207
Lakatos	4798	5176	3478	2274	1154	3525
Autó- szerelő	181	–	–	–	84	461
Műszerész	1364	–	1123	617	561	1624
Vas- és fémeszter- gályos	86	163	154	93	30	109
Asztalos	13 218	10 861	9247	6255	4023	8410
Kádár	1977	1554	1147	828	623	940
Kárpitos	1375	1029	881	670	527	968

⁷⁷ TELLÉR Gyula: *A magyar kisipari szövetkezetek története 1945-1962.* I. m. 71.

⁷⁸ Uo. 70.

⁷⁹ Uo. 71.

⁸⁰ GERVAI Béla: i. m. 149.

Férfiszabó	14 567	13 573	11 364	6967	5292	10 334
Női szabó	8162	7793	6338	3905	3005	6540
Cipész	30 891	24 335	15 869	10 001	8270	14 293
Pék	4171	4117	3124	1865	3	537
Mészáros	9845	8719	4449	1218	84	751
Ács	5333	3655	2563	1502	785	2541
Kőműves	12 815	8098	5646	3441	2042	7373
Szoba- festő	3377	2738	2308	1257	748	2290
Villany- szerelő	1901	1753	1046	693	397	1863
Fény- képész	1084	1024	1002	710	466	915
Fodrász	12 415	9917	9127	5264	3298	5750

* Az IPOK 1938. évi évkönyve alapján.

A legnagyobb visszaesés a mészáros és a pék szakmában tapasztalható, ahol a létszám a mélyponton, 1953-ban az 1938. évi nek 0,8 , illetve 0,071% ára esett vissza⁸¹. Ezeket az élelmiszer-ipari ágazatokat ugyanis teljesen szövetkezetesítették. Számszerűen a legnagyobb fogyás a cipészeknél volt: az 1938-as 30 891 főről 1953 februárjára 10 001-re csökkent a számuk. (Ez volt a harmincas évek végén a legnépesebb szakma). Még Gervai Béla szerint is sokkal több cipész kellett volna a javítási munkák elvégzéséhez. A kőművesek tábora 1953-ra 1/6-ára, a fodrászoké 1/4-ére csökkent 1938-hoz képest. Ezért aztán „még Budapesten is sokszor órákat várakoznak a vendégek” a fodrászra.⁸²

A lakatos, a kovács, a vas- és fémesztergályos szakma eleve nem is maradhatott magánkézben, mert a vasipart teljes mér-

⁸¹ 1957-re bizonyos fokú regeneráció volt tapasztalható, az 1938.évi szám 2, illetve 17%-ára emelkedett újra a magán-mészárosok és pékek száma.

⁸² Uo. 137.

tékben nagyüzemesítették, s ennek nem lehettek versenytársai a kisüzemek. A vasipari szakmák művelőit teljes mértékben a nagyiparba „irányították át”.

Az eláramlás irányaira Tellér Gyula a következő adatokat közli: 1949 és 1953 között a magánkisiparból eltávozott (eltávolított) 235 000 emberből 80 000–85 000 lépett át a szövetkezetekbe, 45 000–50 000 átment az állami iparba, 20 000–30 000 pedig mezőgazdasági vagy földműves-szövetkezetbe került. Ebből első ránézésre úgy tűnik, mintha a szövetkezeti mozgalom szívta volna fel a magánkisiparosokat; a szövetkezetek taglétszáma azonban 1949 és 1951 között csak 20 000 fővel gyarapodott, mivel a 80 000 szövetkezeti belépőből 70 000 hamar továbbvándorolt a nagyiparba.⁸³ A magánkisiparosok fő felvevő bázisa tehát a szocialista nagyüzem volt, legnagyobb részük gyári munkás lett.

Az egyes államosítási hullámok során egzisztenciájukat veszített kisiparosoknak nem mindig tudtak az állami szervek munkát ajánlani. Például az 1952 őszi budapesti államosító intézkedések után körülbelül 16 000 kisiparos és kiskereskedő vált munkanélkülivé, mert öregek, betegek voltak. Az államtól mindössze elenyésző mértékű nyugdíjat kaptak.⁸⁴ Havadi Gergő utal rá, hogy a korábbi önálló egzisztenciák nehezen alkalmazkodtak a központosított árutermelés körülményeihez.⁸⁵

A kisipar és a kiskereskedelem csökkenő teljesítménye következtében romlott a lakossági ellátás színvonala és az áruk minősége. A nagyvállalatok, az üzemek nem mindenben tudták átvenni a kisipar és a kiskereskedelem szerepét, így bizonyos élelmiszerekből és szolgáltatásokból hiány keletkezett. 1951-ben szakaszosan vissza kellett állítani a jegyrendszert: újból bevezették a cukor- és lisztjegyet, februárban a zsír- és szappanjegyet, márciusban a hús-, majd április közepén a kenyérbjegyet (1951 végén ezeket eltörölték).⁸⁶ A minőségromlás jelentős volt,⁸⁷ az állami vál-

⁸³ TELLÉR Gyula: *A magyar kisipari szövetkezetek története 1945–1962.* I. m. 77., 38.

⁸⁴ MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán: i. m. 153.

⁸⁵ HAVADI Gergő: i. m.

⁸⁶ MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán: i. m. 152–154.; PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: i. m. 139–140.

⁸⁷ PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: i. m. 140.

latatok a régi termékeket rosszabb minőségben gyártották. Nem vették figyelembe az országrészenként eltérő keresletet, a helyi igényeket. Az állami boltok sokszor koszosak, eladóik udvariatlanok voltak, kínálatuk sem mindig felelt meg az igényeknek. Az elégedetlenségről a korabeli hangulatjelentések is beszámoltak.⁸⁸

A magánkereskedelem és a magánkisipar elsorvasztásával párhuzamosan felfuttatták a kisipari termelősövetkezeti mozgalmat (5. táblázat).

5. táblázat. A kisipari szövetkezetek és tagok száma, 1949–1953⁸⁹

	Szövetkezetek száma	Szövetkezeti tagok száma	A magánkisiparban foglalkoztatottak száma
1949	378	11 060	217 300
1950	383	14 778	151 400
1951	1200	35 654	92 600
1952	1745	78 640	49 700
1953	1606	109 775	40 300

Látható, hogy a szövetkezetek számának és a bennük dolgozók létszámának növekedése nem azonnal, hanem megkésve követte a kisipar visszaszorítását. Ez igazolja azt a korábbi állítást, miszerint a kisiparosok zöme nem a szövetkezetekbe, hanem a nagyiparba vándorolt el. Hosszú távon a szövetkezetek taglétszáma – különösen 1951-től, az erőteljesen megindított szövetkezetesítő politika hatására – ugrásszerűen megemelkedett, számuk is nőtt (azért nem ugyanakkora arányban, mert a hatékonyság növelése érdekében sok szövetkezetet összevontak). A belépők számára vonzó lehetett, hogy a tagok különböző kedvezményeket kaptak: fizetett szabadságot, munkaszüneti napot, ebédidőt, betegségi és öregségi nyugdíjat, családi pótlékot, kedvezményes üdülést, saját sportegyesületet.⁹⁰

⁸⁸ MAJTÉNYI György–SZATUCSEK Zoltán: i. m. 153–154.

⁸⁹ GERVAI Béla: i. m. 121.

⁹⁰ Uo. 119–120.

Az államosítások folyamata és következményei egy peremkerületben

A pesterzsébeti kisipar és kiskereskedelem arculata

A helyi kisipar és kiskereskedelem jellegét a munkásság nagy aránya, illetve a főváros közelsége határozta meg a két háború között. A mai budapesti XX. kerület 1950-ig önálló, rendezett tanácsú város volt, nagyjából 70 000 lakossal (1941). A településen kispénzű, ám széles fogyasztói réteg élt, igényeik szintén széles, ám kisszerű kiszolgáló ágazatokat hívtak életre: sok volt például a cipész, a szabó, a piaci árus, a szatócs. Több helyen olvasható, hogy a főváros közelsége egyrészt pozitív telepítő tényezőnek számított mind az ipar, mind a kereskedelem szempontjából, ám egyben konkurenciát is jelentett a kisebb település számára, így itt csak a fővárosból hiányzó vagy a helyi ellátást biztosító ágazatok jöhettek létre.⁹¹

A nagyipar és a nagykereskedelem nagyrészt hiányzott a településről. A gyáripart mindössze néhány, a 20. század elején alapított nagyobb üzem képviselte. Ezek nem tudták felszívni a helyi, nagyszámú, 1930-ban már körülbelül 18 000 fős ipari munkásságot, s a munkások Csepelre vagy a fővárosba jártak be dolgozni.⁹² (Annál is inkább, mivel a húszas években sok gyár meg is szűnt.)

Nagykereskedelem egyáltalán nem volt, helyette igen jelentős, sőt Pécsi Illés szerint túlfejlett volt a „vásári”, azaz a piaci kereskedelem.⁹³ Pécsi ugyanakkor a kereskedelmi ágazat egészét alulfejlettnak ítélte. Az 1930-as népszámlálás adatait elemezve kimutatta, hogy míg Erzsébet a lakosságszám tekintetében akkor az 5. legnagyobb magyar város volt, a kereskedők összlétszámát nézve

⁹¹ NAGY Orbán: XX. kerület, Pesterzsébet. In: dr. KASZA Sándor (főszerk.): *Budapest kézikönyve*. II. k. CEBA Kiadó, Budapest, 1998. 539–543. 542.; dr. LADÁNYI Miksa (szerk.): *Pestszentersébet, Kíspeszt és környéke*. A Magyar Városok Monográfiája sorozat. XVIII. k. Budapest, 1936. 143.

⁹² PÉCSI Illés: Közlekedés, kereskedelem, bankügy. In: LADÁNYI Miksa (szerk.): *Pestszentersébet, Kíspeszt és környéke*. A Magyar Városok Monográfiája sorozat. XVIII. k. Budapest, 1936. 140–156. 145.

⁹³ PÉCSI Illés: i. m. 143. Nagy Orbán is jelentősnek ítéli a piaci kereskedelem szerepét a helyi kereskedelmen belül. (NAGY Orbán: i. m. 542.)

a 6., a kereskedelem és a hitel összlakosságon belüli arányát illetően viszont csak a 8. helyen állt.⁹⁴

A helyi kisiparosokat a Pesterzsébeti Ipartestület tömörítette, amely 1898-ban alakult meg. Jelentős pozíciójukat mutatja impozáns székházuk, amelyet a település főutcáján 1905-ben építettek fel.⁹⁵ 1896-tól iparostanonc-iskolát nyitottak, a 20. század elején pedig már 20 szakosztályt működtettek, és dalárdájuk is volt. A kereskedők helyi szervezete, a Kereskedők Egyesülete 1903-ban alakult meg.

Az 1925-ös pesterzsébeti *Útmutató* tanúsága szerint a városban működött az Erzsébeti Iparoskör, a kereskedelmi alkalmazottak szakegylete, a famunkások, a cipészek és csizmadiák, a vas- és fémmunkások, valamint a Kézművesek és Kereskedők Országos Szövetségének helyi csoportjai, a helyi építőiparosok és vendéglősök szövetsége. A helyi ipar és kereskedelem képviselője mellett mindezek a helyi munkásság önszerveződésnek is szép példáját adták.⁹⁶

A két világháború közötti helyi szakmaszerkezetet illetően a címtárakhoz és az iparrajstromokhoz fordulhatunk. Ezek szerint is kisszerű volt, a település társadalmi összetételéhez illeszkedett a helyi ipar és kereskedelem – mivel főleg a széles munkásréteget szolgálta ki. Az 1923-as iparrajstrom bejegyzései azt mutatják, hogy ebben az évben a legnagyobb számú iparindítás a következő szakmákban történt: cipész (32), női- és férfi szabó (30), asztalos (27), különféle mészárosok és hentesek (19). Ezek az arányok hozzávetőleg az országos megoszlást tükrözik. A kereskedelemben a legnagyobb számban piaci árusok indítottak ipart, erre utal a zöldség-gyümölcs-, baromfi-, tojáskereskedők (és ezek kombiná-

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Később az MSZMP kerületi székháza lett, ma MSZP-iroda van benne. A visszaemlékezések, fényképek, valamint Molnár Géza szociográfiájának tanúsága szerint a székházban gyakoriak voltak a bálók. Két interjúalanyom is említette, hogy szüleik gyakran vettek részt ezeken, egyikük még fényképet is mutatott. Molnár is említést tesz egy, a negyvenes években itt rendezett gimnáziumi bálról, amelyen ő munkásgyerekként nagyon idegenül érezte magát a sok „úrigyerek” között. (MOLNÁR Géza: *Külvárosi barangolás*. Magyarország felfedezése sorozat. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1974. 219.)

⁹⁶ Dr. CHIKÁN Béla–dr. PÁZMÁNDY Mihály (szerk.): *Pesterzsébet Rendezett Tanácsú város útmutatója*. Egyesült Nyomda Rt., Budapest, 1925. 104.

ciói) 54-es létszáma a statisztikában. Jelentős számban működtek szatócsok és vegyeskereskedők (25), valamint feltűnően sokan voltak, akik ócska vagy használt ruhával, törött üveggel, ócskavassal, ócska cérnával való kereskedésbe fogtak ebben az évben (22). Az összesen 177 kiskereskedelmi iparindításnak több mint a fele, majdnem 100 ezekben a minden bizonnyal a szegényebb rétegeket kiszolgáló kereskedelmi ágazatokban történt 1923-ban.⁹⁷

A helyi iparos- és kereskedőtársadalom egészének egyik (az országos arányokkal egybevágó) jellegzetessége volt a zsidók jelentős szerepe a helyi kisiparban és főleg a kereskedelemben. A helyi kereskedőkön és iparosokon belüli arányukra vonatkozó adatokat a *Zsidó Lexikon*ból és a helyi címtárak névanyagából kaphatjuk meg. A *Lexikon* 13 zsidó tulajdonú gyárat sorol fel, alkalmazottaik létszáma 25 és 100 fő között mozgott (ebből 3 üzem 100 alkalmazottat foglalkoztatott).⁹⁸ Ugyanezen mű adata szerint a 7000 hitközségi tagból 40 volt nagy-, 300 kiskereskedő, 55 a nagy- és 50 a kisiparos.⁹⁹ Ezeket az 1929-es adatokat akkor tudnánk értelmezni, ha lenne pontos számadatunk a helyi iparos- és kereskedőtársadalom méretéről. Az 1936-os megjelenésű *Pesterzsébet, Kispest...* című munka szerint mindenesetre 340 főről volt szó, s ez az akkori 1200-as kereskedői létszám több mint 1/4-ét jelentette, azaz jelentősnek, a zsidóság kerületi számarányát (körülbelül 10%) meghaladónak tekinthető.

A várost túlnyomórészt kispénzű emberek lakták, és az őket kiszolgáló kisipari, kiskereskedői szakmák voltak túlsúlyban. Feltehető, hogy a helyi társadalmi csoportok nem lehettek túl tökeerősek, s nem élhettek nagy lábon. A helyi kispolgári társadalom eme szeletének anyagi helyzetéről más forrásokból is képet kaphatunk. A 20. század elejéről származó helyi közjegyzői ügykönyv különféle jogi ügyleteket (végrendelet, egyezség, ingatlanok adásvétele, szerződések, meghatalmazások) tartalmaz időrendi sorrendben. Mivel a közjegyző a nála megjelentek szakmáját is be-

⁹⁷ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IX. 269. A. A Pesterzsébeti Általános Ipartestület Iratai. Jegyzőkönyvek 1945–1948.

⁹⁸ ÚJVÁRI Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest, 1929. 705–706.

⁹⁹ Uo.

írta az iratokba, nyomon követhető néhány, az erzsébeti iparosok és kereskedők által a 20. század elején lebonyolított jogi ügylet.

A leggyakoribbak az ingatlanok adásvétele, az aláírás-hitelesítések, a meghatalmazások különféle ügyekben, illetve az eltérő felekezeti házastársak egyezségei voltak a közös gyermek vallási hovatartozását illetően. Ezek azonban nem igazán adnak képet a helyi iparosok vagyoni helyzetéről. Érdekesebb ebből a szempontból egy fennmaradt munkabérszerződés egy fűszerüzlet-tulajdonos és egy terménykereskedő között, illetve egy fogvájókészítő nyilatkozata, mindkettő 1909-ből. Az előbbi esetben Schwarz Antal fűszerüzlet-tulajdonos, aki takarmány-, hüvelyes- és lisztüzletet nyitott, de „e speciális szakismeretet igénylő üzlet vezetéséhez kellő jártassággal nem bír”, megbízza Eiseler Henrik terménykereskedőt az üzlet vezetésével, és ezért a forgalom értékének 2%-át ígéri neki fizetségül. A második esetben Marton Ernő fogvájókészítő mester, aki műhelyében 6 alkalmazottal dolgozott, részletesen nyilatkozik arról, milyen körülmények között helyezték el nála (bérleti díjról nincsen szó!) használatra két, a kereskedelemügyi minisztérium tulajdonát képező gépet (elektromotort és egyengető gyalugépet). Itt némi bepillantást nyerhetünk a korabeli üzletmenetbe. Mint láttuk, a megbízott üzletvezetőnek 2%-os részesedés járt a forgalomból, és az ő esete azt is mutatja, hogy a kereskedelemhez nem kellett képzettséget igazolni. Bárki nyithatott boltot, s gyakran előfordult, hogy az illető nem értett az üzletvezetéshez, így az üzlet bérbeadása minden bizonnyal nem lehetett egyedi eset. A második példa azért tanulságos, mert az derül ki belőle, hogy még egy 6 alkalmazottal dolgozó kisiparos sem engedhette meg magának komolyabb gépek megvásárlását.¹⁰⁰ (De az is lehet, hogy azért ezt a megoldást választotta a mester, mert kifizetődő volt.)

A helyi kisiparosok és kiskereskedők vagyoni helyzetére közvetlenül utal két cipész által 1904-ben, illetve 1909-ben kötött adásvételi szerződés, valamint néhány más típusú, az ötvenes évek elején keletkezett irat is. A két, 20. század eleji esetben a cipészek ingóságaikra adásvételi szerződést kötöttek a közjegyző előtt.

¹⁰⁰ BFL VII. 24. Velsz Emil közjegyző iratai. 4. d.

Az első esetben Radisevics György cipész 240 koronáért adta el tulajdonát egy munkásnőnek. A műhely berendezése ugyan igen-csak szegényes lehetett: 1 lámpa, 1 varrógép, kaptafák, 1 állvány, 6 tőke, 1 ágy, 2 szekrény. Az iparosok azonban – különösen vidéken – gyakran földet is műveltek.¹⁰¹ Még Budapest peremén is ezt igazolja a tekintélyesebbnek tűnő, mezőgazdasággal kapcsolatos vagyon: 3 malac, 19 baromfi, 3 bika, 1 ló, 1 kocsi, 2 rézüst. E vagyonleltár szerint sok itteni kisember számára volt vonzó a vidéki életforma folytatásának lehetősége.

A másik cipész, Szabó Pál csak az üzlethelyisége berendezését adta el 1909-ben egy földművesnek 500 koronáért. Az eladási ár is mutatja, hogy ebben az esetben már komolyabb felszerelésről volt szó: 1 darab Singer márkájú tűzőgép, 1 foltozógép, 1 három üvegajtós üzleti szekrény, 1 vörös plüssel bevont dívány, 1 tükör alkotta a műhely-bolt berendezését.¹⁰²

Az 1950-es évekből származó, a helyi államosítások alkalmával keletkezett üzleti leltárakból is következtethetünk a helyi iparosság anyagi helyzetére.¹⁰³ Kutatásom során 8 különféle üzletben felvett leltárral találkoztam, ebből 3 sütőiparosé volt. A bolt és az üzem ez utóbbi esetekben is egybeesett, ahogy valószínűleg sok iparos esetében országszerte. A pékségek berendezését – nem meglepő módon – főként lapátok, gyúródeszkák, kosarak, mérleg, szakajtók, állványok, súlyok, no meg a kemence tették ki, de a 3-ból 2 esetben több géppel is találkoztunk: volt kifliformázó-, dagasztó-, tésztaosztógép és egy villanymotor is. A gépesítés nem volt jellemző ugyan a kisiparosok nagy átlagára, ebben a néhány esetben azonban a pékeken kívül több gépesített kisműhelyre is találtam példát. Bittner Emil vattaüzemében 3 kártológép és egy lazítógép volt; Ács József nyerges, szijgyártó és kocsifényező üzemében egy festékörlő; Csósz István gépi hurkoló műhelyében egy orsózó, egy endlizógép motorral, egy sikkötógép, egy motor;

¹⁰¹ Erre utal Gyáni Gábor is. Lásd GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. jav. kiadás. Osiris, Budapest, 2003. 298.

¹⁰² BFL VII. 24. 2. és 4. d.

¹⁰³ A felsorolt leltárak lelőhelye: BFL XXIII. 220. B. A XX. Kerületi Tanács VB Ipari Osztályának iratai. 1950. évi 1. és 2. d., 1951. évi 1. d., 1952. évi 2. d., 1953. évi 1. d.

Gombár Géza lakatosnál egy köszörűgép és 3 automata revolverpad vétetett többek között leltárba (és minden bizonnyal állami tulajdonba) az ötvenes évek elején. Valószínűleg Alacsony Vince vendéglős ingóságai is nagyobb értéket képviseltek: volt itt 13 márványtetejű és 12 egyéb asztal, egy rexasztal, 50 szék, legalább 80 pohár, egy ventilátor, egy vaskályha, egy szénsavreduktor, egy szívócsap, 400 liter zamatos kadarka a hozzá való hordókkal...

Természetesen ez a néhány kiragadott eset nem alkalmas a teljes helyi iparostársadalom anyagi helyzetének jellemzésére. Valószínűleg a sokkal szélesebb szegényebb réteg egzisztenciális viszonyaira vet fényt az általam részletesebben vizsgált és az alábbiakban ismertetendő iratcsoport másik része.¹⁰⁴ Az ipar szüneteltetésekor vagy beszüntetésekor néhány esetben a meglévő vagyona is utaltak. Egy szegényebb iparos, Gyömörei Lajos géplakatos és biciklikölcsönző műhelyében „semmiféle mechanikai gép nincs, a műhely egyébként egy 2x3 méteres kamra”; özvegy Családi Imréné született Katona Julianna fehérnemű-készítő nyilatkozata szerint: „miután iparom lakásomon folytattam, munkámhoz a háztartásban egyébként is használt házi varrógépet használtam. Egyéb berendezésem nincs”; Albert József szekérfuvarozó mindössze egy szekérral és egy lóval rendelkezett; Babics Gyula lakatos 1950-ben „anyósa házában, egy szoba-konyhás lakásban lakik ötödmagával” – tudjuk meg egy 1951-es jelentésből.

A pesterzsébeti államosítások folyamata

A Pesterzsébeti Múzeum anyagai között¹⁰⁵ fellelhető egy jegyzőkönyv a Pesterzsébeti Ipartestület vagyonának 1947. július 12-én történt átadásáról, amely nem folyhatott le teljesen zökkenőmentesen. A jegyzőkönyv rögzíti ugyanis Bernschütz Gyula akkori ipartestületi elnök tiltakozását, amely szerint a hatósági biztosnak nincs joga sem a 4347 forintnyi pénz és az összesen 21 316 forintot tartalmazó különféle takarékbetétkönyvek átvételére, sem az ő és az elnökség birtokon kívül helyezésére, mivel mindannyian a helyi iparosság törvényesen megválasztott képviselői.

¹⁰⁴ BFL XXIII. 220. B.

¹⁰⁵ A Pesterzsébeti Múzeum anyagai. 25. számú doboz.

Közvetlen államosításra vonatkozó dokumentumot találtam még Aczkov Sándor hentesüzletének felszámolásáról, amely 1950 májusában az általános forgatókönyv szerint zajlott le. A Jókai utca 101. szám alatti hentesüzlethez a belkereskedelmi miniszter vállalatvezetőt rendelt ki, akinek a Pénzügyi Központ ellenőrének jelenlétében leltárt kellett felvennie. A leltárt, az üzleti könyveket és a vagyonkimutatást 15 napon belül be kellett mutatnia a minisztériumban, amely eközben gondoskodott a cégbírósági módosításokról. A helyiséget, az árukészletet, a berendezési és felszerelési tárgyakat a KÖZÉRT Nemzeti Vállalat (NV) vette át.¹⁰⁶

A helyi kisipar és kiskereskedelem felszámolásának Erzsébeten sem a közvetlen államosítás volt a legjellemzőbb módja. Erről tanúskodik egy iratcsoport, amely a helyi Tanács Ipari Osztályán keletkezett.

Az iratcsoport az 1950-től 1958-ig terjedő évekből származik, s 48 dobozból áll; a legtöbb, 13 doboznyi irat, 1950-ből származik. 1951-ből 6, 1952-ből 3, 1953-ból 2, 1954-ből 4, míg 1955-ből 5 dobozt találtam. Az iratok különféle ügyekre vonatkoznak, az általam vizsgált 4 évben (1950–1954) túlnyomórészt iparvisszaadásra, iparmegszüntetésre, iparhosszabbításra, illetve 1953-tól vannak iparindítási és ipar-visszaadási kérelmek is. Az 1950 és 1952 közötti dobozok szinte kizárólag iparmegszüntetések és visszaadásokat tartalmaznak. Az 1950-es kiugró mennyiségű irat és az általam vizsgált első 3 év dobozainak tartalma egyértelműen az államosítás, illetve a kisipart megszorító akkori politika hatásait tükrözik.

A dobozokban a következő iratfajtákat találjuk, az iparosok nevének ábécérendje szerint sorba rendezve: 1. iparigazolvány. Ezt az ipar beszüntetésekor be kellett szolgáltatni, s a következő adatokat tartalmazta: az iparos születési helye és ideje, a kívánt ipar megnevezése és iparlajstrombeli száma, az igazolvány kiadásának dátuma. 2. Véghatározat, azaz ipar végleges megszűnéséről hozott döntés. 3. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Kérdőíve, amelyben az iparúzó jövedelméről, műhelyéről, családjáról kellett részletes adatokat szolgáltatni. 4. Kérdőív a hatósá-

¹⁰⁶ BFL XXIII. 220. B.

goknak a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarától (a lakosság lélekszáma a gyakorolni kívánt ipar helyén, hány azonos szakmájú iparúzó telepedett le ott, a közellátás zavartalan lebonyolítása és a fogyasztóközönség szükségleteinek kielégítésére, szükségese-e, kívánatos-e az új iparúzó beállítása). 5. Gyakori még az utcabizalmi igazolása az iparúzó háború alatti viselkedéséről, mert a kérelemhez ezt is csatolni kellett (a kérelmező „nem vett részt jobboldali pártban, szervezetben”, „politikailag megbízható”, a „pártnapokat rendszeren látogatja”, „aktív tagja az MDP-nek”, „elene semmilyen kifogás nem merült fel”). 6. Az ilyen iratokon kívül gyakran találunk még egy-egy, az iparos vagy kereskedő által kézzel írt levelet is, amelyben iparának szüneteltetését, törlését vagy éppen az ipar újbóli kiváltását kérelmezi.

Az 1953. évi enyhülés hatása határozottan kimutatható az iratokban is: 1953-tól a dobozok összetétele nagymértékben megváltozott. Az általam megvizsgált 1953. évi egyik doboz döntően már nem iparvisszaadásokat és -megszüntetések, hanem iparindítási kérelmeket tartalmaz. Az itteni iratfajták: kérvényürlap kérelmezésre; kézzel írt kérvény és önéletrajz, javaslat a kerülettől, hogy az adott iparban hány hasonló szakmájú van, és a kérelmező munkájára szükség van-e; a Nemzeti Vállalat nyilatkozata arról, hogy a kérelmezőt elengedi; az utcabizalmi igazolása, mióta lakik a lakhelyén a kérelmező; a KIOSZ hozzájáruló nyilatkozata; végül egy véghatározat, amellyel – az 1954. évi 14. tc. 2–4. §-ára hivatkozva – vagy megadták (általában ez történt), vagy visszautasították a kérelmet.

A megszüntetés indokait vizsgálva megállapítható, hogy az országos tendenciákkal párhuzamosan, itt is a legtöbb esetben közvetett államosítás, azaz kiszorítás zajlott. Tekintetbe kell venni, hogy az indoklás sok esetben torzíthat is, hiszen az iparosok, kereskedők ekkor már a hatalomtól fenyegetve kérelmezték iparuk szüneteltetését vagy törlését (6. táblázat).

6. táblázat. Az iparmegszünések néhány lehetséges indoka és az indokok előfordulási gyakorisága az 1950. évi 1-2., 1951. évi 1. és az 1952. évi 2. dobozokban

	1950-ben (db és %)	1951-ben (db és %)	1952-ben (db és %)
Hatályvesztés miatti megszűntető határozat	59 db (37%)	14 db (12,2%)	2 db (1,5%)
Adótartozás, adófizetési nehézség	8 db (5,12%)	12 db (10,4%)	6 db (4,5%)
Betegség, halál	10 db (6,4%)	9 db (7,8%)	7 db (5,3%)
Tőkehiány, anyaghiány tönkremenés	7 db (4,5%)	1 db (0,9%)	3 db (2,3%)
Szövetkezetbe, gyárba, állami vállalatba lépés	7 db (4,5%)	24 db (20,9%)	67 db (50,7%)
Törlés, elvonás	7 db (4,5%)	1 db (0,9%)	5 db (3,8%)
Szakmailag megbízhatatlan	1 db (0,6%)	–	4 db (3%)
Felszámolás, bolt/műhely igénybe vétele vagy felajánlása	4 db (2,6%)	7 db (6,1%)	8 db (6%)
Elköltözés vagy ismeretlen helyen tartózkodás	1 db (0,6%)	5 db (4,3%)	–
Lemondás vagy megszűnés indoklás nélkül	41 db (26,3%)	19 db (16, 5%)	13 db (9,8%)
Versenyképtelenség	–	–	1 db (0,8%)
Gyermekei eltartják	–	1 db (0,9%)	–
Összes esetszám	197 db	115 db	132 db
Összes megszűnés és a megszűnések aránya az összes esetszámon belül	156 (79,2%)	95 db (82,6%)	118 db (89%)

A megszűnés indokai között hivatkoznak a magas adóteherre, a 170/1950. MT rendelet 2. §-ára, tőkehiányra (kisipari hitel hiánya), anyaghiányra (a kiutalási rendszer miatt kevés a nyersanyag), versenyképtelenségre, betegségekre. Fontos megjegyezni, hogy mivel főleg 1950-ben igen gyakori volt az indoklás nélküli iparvisszaadás, ezért a valóságban a megnevezett indokok is gyakoribbak lehettek, csak nem minden esetben írták le. Másik torzító tényező lehet, hogy néhány esetben több indokra is hivatkoztak, amelyek valójában össze is függenek egymással: adótartozásuk folytán tönkrementek, vagy boltjukat egyszerűen felajánlották az államnak, s egy nemzeti vállalatnál kezdtek dolgozni.

A mintából az is kitűnik, hogy az ötvenes évek elejére valóban megszűnt az új iparigazolványok kiadása; néhány kibővítési és áthelyezési vagy újraindítási kérelem kivételével leginkább iparűzés megszűntetéséről volt szó.

Ami a folyamatokat illeti, a táblázatból négy fő tendencia bontható ki. Először is, a megszűnések aránya az összes eseten belül 1952 felé haladva egyenletesen nő. Ez egybevág az országos tendenciával, miszerint 1952 végén, 1953 elején volt mélyponton a kisiparosok létszáma országosan is.

A másik tendencia: csökken a lejárt engedélyek miatti megszűnések aránya. 1950-ben még ez volt a leggyakoribb megszűnési indok (37,6%), míg 1952-ben ugyanez az arány elenyésző (1,5). Úgy tűnik, hogy eleinte a szünetelés idejének három hónapra csökkentése igen érzékenyen érintette a helyi iparostársadalmat, vagyis gyakori lehetett az ipar gyakorlásának felfüggesztése, a gyáripar és a kisipar közötti, a konjunktúrát követő vándorlás és az emiatti szünetelés kérése. Az idő előrehaladtával azonban ezek az ingázó, bizonytalan elemek kihullhattak az iparosok közül, és a megmaradó szívósabb iparos- és kereskedőpopuláció felszámolásához már nem ezt a módszert alkalmazták.

Egyértelműen látszik harmadik tendenciaként, hogy az önálló kiségzisztenciákat az „önkéntes” szövetkezetbe lépéssel, léptetéssel tüntették el a magánszektor területéről. Jól mutatja ezt a gyárba, szövetkezetbe való belépések arányának 4,5%-ról 50,4%-ra emelkedése. 1950 és 1952 között tehát stratégiaváltás történt a kisiparral szembeni politikában, párhuzamosan a szövetkezeti

mozgalom felfuttatásával. Mint láttuk, a szövetkezeti tagok kedvezményeket kaptak, és ennek vonzó hatása, valamint a másik oldalon a kedvezőtlen körülmények összeadódása következtében 1951–1952-ben megindult az önállóak tömeges átlépése a szövetkezetekbe.

Az utolsó szembetűnő tendencia az indoklás nélküli megszüntetések arányának csökkenése 1952 felé haladva. Ez összefügghet a szövetkezesítéssel. Mivel itt nem megszüntetésről volt teljesen szó, hiszen szövetkezetbe tömörülve folytatható volt a szakma (igaz, teljesen más keretfeltételek között), ezért ezt az „átlépést” már nyíltan ki lehetett mondani, hiszen elfogadható indok volt. 1952-ben már nem is volt szükség a hatalom közbelépésére (a megszüntetésre), mert ekkorra a kisiparosok, felismerve az „idők szavát”, maguk tették meg az utolsó lépést – talán könnyebben, mintha az iparukat teljesen fel kellett volna adniuk, hiszen így munkájuk alapjában nem változott meg.

Végül álljon még itt két érdekes (és valamennyire tipikus) eset, szintén ebből az iratcsoporthból. Az egyik arra példa, hogy az adóprés működtetése valóban hatásos kiszorító módszer lehetett. Baráth Sándor villanyszerelő, hithű kommunista 1951 áprilisában fellebbezett iparengedély visszavonása ellen. Leírja, hogy téves a megszüntető véghatározat azon indoklása, miszerint 6 havi adótartozása lenne, mert ő a 2000 forintos adóhátralékát már befizette. Kutatásomban több esetet is találtam, amikor egy kis tartozás vagy hátralék esetén azonnal bevonták az iparigazolványt, még akkor is, ha az illető szemlátomást hajlandó volt fizetni, csak éppen nem volt elég készpénze a nyilvánvalóan irreális nagyságú tartozás megfizetésére. Kiderül a villanyszerelő leveléből az is, hogy a még talpon maradt iparos minek köszönhette létét és azt, hogy egy ekkora összegű tartozást törleszteni tudott: egy nemzeti vállalat beszállítója volt. Más esetben, például egy optikusnál is találkoztam ezzel a túlélési móddal. Az optikus kisiparos speciális lencséket csiszolt egy mechanikai vállalat optikai részlegének, amely csak az ő segítségével tudta teljesíteni a közszállításait, és a mester így került el – jóllehet csak ideiglenesen, 1951-ig – a felszámolást. A beszállítás a nélkülözhetetlenség mellett állandó

bevételi forrást is jelenthetett az iparosoknak, mint ahogy Baráth Sándor esetében is erről volt szó.

A fellebbezés érvelésének következő – a kisiparosoknál, kiskereskedőknél nem egyedülálló – eleme a súlyos betegségre való hivatkozás. Baráth Sándor „súlyos gyomorbajban szenvedő beteg”, amelynek igazolására „tisztiorvosi igazolványt is mellékel”. Több más esetben is találkoztam ezzel az érvelési móddal, miszerint az iparos éppen betegsége miatt nem tud „állásba”, azaz gyárba menni, és ott „rendszeresen dolgozni”, ezért „iparendélye létkérdése”.

A harmadik érdekesség, hogy Baráth Sándort annak ellenére érte el a megszüntetési hullám (igaz, hogy fellebbezése eredményeként végül visszakapta iparjogosítványát), hogy állítása szerint a „rendszer lelkes híve”, ami az ő esetében nem egyszerű szólam volt. Az MDP XX. kerület II. körzetének pártbizalmija, a KIOSZ XX. kerületi szervezőcsoportjának szervező titkára, és még vagy három KIOSZ-bizottság tagja volt. Baráth „állandó harcos munkát folytat békénkért”, felvilágosító és népnevelő munkát, állandó társadalmi munkát és békekölcsöngyűjtést végzett. Mindezek elismeréseként „tömegszervezetünk külön pénzjutalomban is részesített Sztálin elvtárs születésnapján” – írja magáról. Úgy látszik, hogy a rendszerrel való ideológiai azonosulás sem volt garancia a túlélésre vagy legalábbis a kellemetlenségek elkerülésére – ahogy az Havadi Gergő tanulmányából is kiderül.¹⁰⁷

A kisiparosok zaklatására, személyes ellehetetlenítésére is találunk helyi példát. Babics Gyula lakatos megfigyelési és ellenőrzési ügye egy „kedves szomszéd”, bizonyos Mészáros István gyári munkás feljelentésével kezdődött, aki szerint Babics éjjel, engedély nélkül, „emberekkel dolgozott a műhelyében”. A szomszédnak az szúrhatott szemet, hogy a lakatos építkezésbe fogott, miközben a legalacsonyabb adózási kategóriába tartozott. (Ez utóbbi már a hatóság megállapítása.) „Milyen pénzből tudott telket, valamint építőanyagokat (ezek mennyiségét és árát a XX. kerületi tanácsnál teljes pontossággal ismerték) vásárolni, ha egyszer egyedül dolgozott?” – merülhetett fel a szomszédban. A kerületi tanács Ipari Osztálya tehát adóellenőrzést és helyszíni

¹⁰⁷ HAVADI Gergő: i. m.

szemlét tartott Babicsnál, ennek során azonban mindent rendben találtak. Babics azért nem kért anyagkiutalást (ez is gyanús dolog volt), mert vashulladékból dolgozott, forgalmát pedig egyedül, alkalmazott nélkül érte el egy nemzeti vállalatnak való beszállítással, s ebből tudta fedezni az építőanyag-vásárlást. Mivel irreális vagyonszerzésre nem találtak bizonyítékot, a megfigyelést az éjszakai órákban folytatták tovább, ám megint eredménytelenül. A nyomozó, a jelentés szerint, „nem tudta megállapítani, hogy Babics Gyula éjszakánként dolgozik-e alkalmazottal”. Bár ekkor nem jártak eredménnyel, hosszú távon azonban mégis sikeresen ellehetetlenítették, ugyanis Babics 1952. április 8-án megszüntette az iparüzést, és belépett egy állami vállalatba.

Részletesebb képet kaphatunk a helyi államosítások menetéről interjúalanyaim elmondásából. Egyikük édesapja egy közel százfős öntöde tulajdonosa volt; másikuké és ő maga is a lakatosmesterséget űzte egyéni kisvállalkozóként; a harmadik apa asztalos volt; a negyedik fa-, szén-, épület-, tüzelőanyaggal foglalkozó kis-, majd nagykereskedést üzemeltetett a kerületben egészen a nyolcvanas évekig.

Az öntöde a második világháború után egy darabig jól ment, iparendélyét 1945-ben még megerősítették, 60 fővel dolgoztak tovább. 1948. március 26-án azonban az egész üzemet államosították. „A céget egy papírral kifizették, és slussz. Mindenki abból élt, amiből akart” – foglalja össze a történeteket lakonikusan a volt tulajdonos fia. Az üzem méretéből és tevékenységéből adódóan itt a közvetlen államosítás módszerét alkalmazták, hiszen az üzem az 1948. XXV. tc. hatálya alá esett. Az apa 1947-ben meghalt, fia szerint az anyát ez az államosítás vitte el, „annyira a szívére vette, hogy minden elveszett”. Ő maga meg az öccse még egy darabig az üzem területén lakhatott, 1949-ben azonban el kellett hagyniuk a házat. Ahogy azt fentebb leírtam, a volt tulajdonosnak haladéktalanul el kellett hagynia az üzem területét, nem térhetett oda vissza. Az államosított üzem még kifizette új bérlakásuk lelépési díját, a későbbi lakbért azonban már nekik kellett állniuk. A kisebbik fiú csak apai nagybátyja segítségével tudta befejezni a gimnáziumot. Ebben az esetben az államosítás következménye-

ként egy jól jövedelmező üzem veszett el, és egy életpálya is bizonyos értelemben megszakadt.

Másik adatközlőm kis lakatosműhelyét 1952-ben államosították. Szerencsétlenségére a névsor elején szerepelt,¹⁰⁸ így nem volt ideje felkészülni, eszközeit elrejtteni, mint másoknak, akik időben tudomást szereztek az államosításról. Egy háromtagú bizottság érkezett a minisztériumtól, és 25 000 forint forgalmi adó elcsalásával vádolta meg; ez akkor nagy összegnek számított.¹⁰⁹ Azt mondták, ha akar, fellebbezhet ellene. Felvettek egy jegyzőkönyvet, kitesékelték őt a saját műhelyéből, és lepecsételték azt. A műhely berendezését – a mozdíthatatlan dolgok, például a satupad és az egyengetésre használt vasúti sín kivételével – elszállították, a hajtogató- és lyukasztógépeket és a szerszámait is elvitték. (Szerencséjére az elvitt dolgokról papírt kapott, ez szolgált a későbbi kárpótlás alapjául, amelyet 1989 óta emelkedő összegű életjáradék formájában kap az államtól.) Utóbb felajánlották neki, ha bemegy a gyárba dolgozni, elengedik a büntetését. Mindjárt három gyárat is javasoltak. Ő a Fémáru- és Szerszámgyépgyárat választotta, mert ez közel volt lakóhelyéhez. Itt dolgozott 1952-től 1954-ig.

Ehhez hasonló történetet mesélt egy soroksári sváb származású asztalos fia is.¹¹⁰ Elmondása szerint édesapjának „a személyét államosították”, ugyanis a szakértelmére nagy szüksége volt az akkor alakult Erzsébeti Kislakásépítő KTSZ-nek. A már ismertetett módon adóhátralékkal vádolták meg, s behívták a Tanácsházára, ahol közölték vele: utánanéznék az ügyének, ha elvállalja az említett ingatlankezelő vállalat művezetését. Mivel igent mondott, műhelyét, szerszámait megtarthatta, sőt, iparát 1957-ben sikerült visszavennie.

Negyedik adatközlőm családjának két tüzelőanyag-telepét eltérő időpontokban vették állami tulajdonba. A nagykereskedést már 1949 márciusában kisajátította a Közületek Elhelyező

¹⁰⁸ Vezetékneve ugyanis B-vel kezdődik.

¹⁰⁹ Itt tehát a jól ismert, közvetettebb módszert, az adóellenőrzést, az adóhátralékkal való visszaélést alkalmazták.

¹¹⁰ Ez az adatközlőm egyébként faipari technikus végzettséget szerzett, majd később mérnök tanárként, végül iskolaigazgatóként dolgozott.

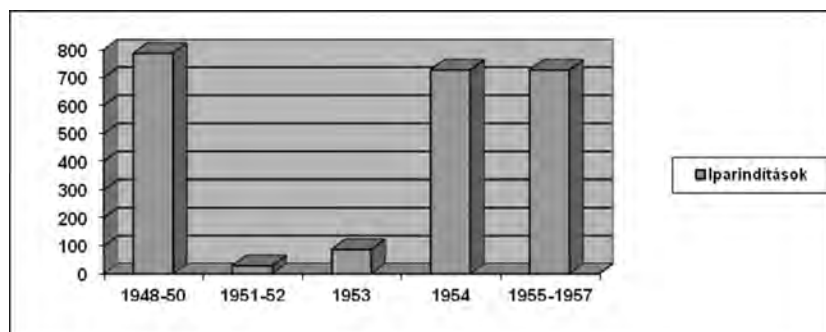
Bizottság, és a TÜKER NV-nek (Tüzelőanyag-nagykereskedelmi Nemzeti Vállalat) utalta ki. A beérkezett vagonokból az árut, a hídmérleget, a telep tartozékait lefoglalták, a családnak el kellett hagynia a telepet. Iparvágányuk üzemi engedélyét is a TÜKER NV-re ruházta át a közlekedésügyi minisztérium. Török Flóris utcai kiskereskedői telepüket 1952 júliusában államosították. Ekkor elvitték a hídmérleget, a lovakat, a fuvarozó szekeret felszereléssel együtt (kosarak, lapátok, villa, vödör), és az árut is elszállították. „Egy rántásra való liszt nem maradt a házba, mindent elvittek” – mondja a leszármazott. Az államosításról nem szívesen mesélt, csak annyit említett meg, nem csoda, hogy édesapja infarktust kapott, hiszen „egy egész élet munkáját elvették, kétszer is”.

A pesterzsébeti államosítások következményei

Az országos adatokkal egybevágóan Pesterzsébeten is csökkent a helyi iparosok és kereskedők száma. A források nem teszik lehetővé az abszolút számok változásának vizsgálatát: csak annyit állapíthatunk meg, hogy az iparindítások száma 1950 és 1953 között drasztikusan csökkent (7. táblázat).

7. táblázat. Az iparindítások száma Pesterzsébeten 1948–1957 között¹¹¹

Évek	1948–1950	1951–1952	1953	1954	1955–1957
Iparindítás	787	29	87	727	562

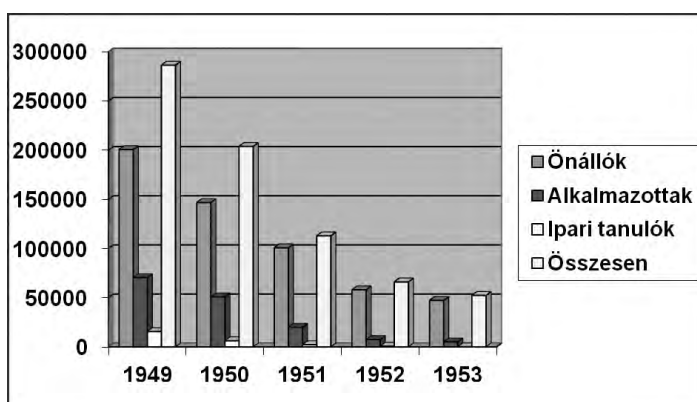
¹¹¹ *Pesterzsébet története*. Összeállította: BOGYIRKA Emil. Kiadta: PE Önkor-mányzata, [é. n.] (2000). 331.

A források tanúsága szerint a kisiparosok ugyancsak az 1951–1953 közötti időszakban adták vissza a legnagyobb számban az iparendélyüket. Ebből következik: mivel új iparendélyt alig-alig adtak ki, a megszűnések száma és aránya pedig emelkedett, az összlétszám ekkor lehetett a mélyponton. Az 1953. évi 14. tc. hatása az erzsébeti iparindítások számában is szépen tükröződik: egyedül 1954-ben annyian váltották ki az ipart, mint az 1948-tól 1950-ig terjedő 3 évben összesen.

Az összlétszám alakulására a későbbi évekből már pontosabb számadatokat is találunk a statisztikákban, ezek felhasználásá-
val készült a következő két táblázat és diagram.

8. táblázat. A magán-kiskereskedők létszámának változása a XX. kerületben 1952-1956 között (Soroksárral együtt)¹¹²

Év	Létszám
1952	35
1953	56
1954	123
1955	137
1956	152

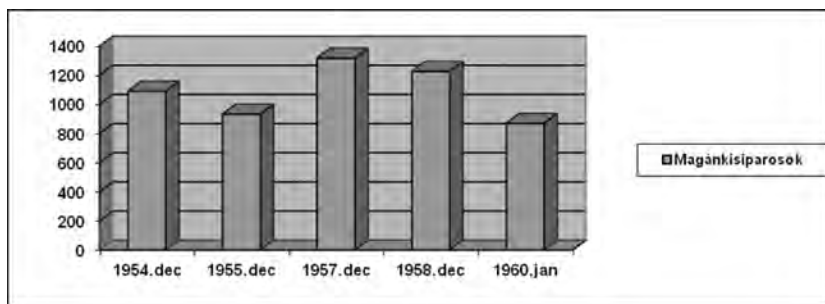

¹¹² Budapest Statisztikai Évkönyve. KSH, Budapesti Városi Igazgatósága, 1957. 200.

9. táblázat. Az önálló magánkisiparosok létszámának változásai a XX. kerületben 1954–1960 között (Soroksárral együtt)¹¹³

Év	Létszám
1954. december	1090
1955. december	932
1957. december *	1316
1958. december	1225
1960. január*	869

* Pesterzsébetre vonatkozó adatok

A magán-kiskereskedők létszáma 1952-re drasztikusan visszaesett, összevetve a második világháború előtti, körülbelül 1000 főnyi kiskereskedői létszámmal. Ráadásul az adat a soroksári kiskereskedőket is tartalmazza. A kisiparosok száma 1954-ben, a reform után is csak 1090 fő volt Soroksárral együtt, így itt is jelentős visszaeséssel számolhatunk. (Az indítások és megszünések összevetéséből is ez derült ki korábban.)

Mindkét grafikonon látható tehát az államosítások országos tendenciákat követő helyi hatása, vagyis a megszorító intézkedések következtében Pesterzsébeten is drasztikusan szűkült e két kispolgári réteg. Káros gazdasági következményként a kerület-

¹¹³ Az 1960. évi népszámlálás. 3. e. Budapest személyi és családi adatai. 4.9. KSH, Budapest, 1961.; *Pesterzsébet története*. I. m. 332.

ben is jelentkeztek az ellátási nehézségek: a *Pesterzsébet története* című könyv szerint az ötvenes évek elején kevés volt a víz-, gáz-, villanyszerelő, a festő-mázoló; a sorvadó kisiparosság nem tudta a lakosság igényeit kielégíteni.¹¹⁴

Az általam megvizsgált 500 fős mintán jellemzően az országos események leképeződését tapasztaltam. A következmények is azonosak voltak a létszámcsökkenésben és az egyes iparos-kereskedői életpályák megszakadásában vagy megtörésében. Pedig a helyi kisvárosi társadalomnak fontos részét alkották a helyi kisiparosok és kiskereskedők. Személyük és boltjaik, műhelyeik eltűnése az erzsébeti közterekről és közéletből hozzájárult a kerület arculatának alapvető megváltozásához.

¹¹⁴ Uo. 331.